

meyr (2900); cultura ceramicii pictate vest-transilvănene n-a putut fi așa de veche cum ar trebui să fie spre a fi participat în vreun fel la nașterea culturii Dimini. Pe de altă parte, chiar dacă am admite că această « migrație Dimini » ar fi pornit spre sud din această regiune pe la 2900 î.e.n. (dată la care plasează chiar Schachermeyr începutul fazei Dimini), ea n-ar fi putut urma, pentru a ajunge în Tesalia, decât valea Moravei și a Vardarului. Dar, după părerea lui Schachermeyr la această dată, pe această cale (singura posibilă de altfel) a venit dinspre sud — deci din direcție contrară — mișcarea de populație care a dus cultura Vinča la Dunăre. Și este imposibil să admitem că în preajma aceleiași date și exact pe aceeași cale s-ar fi putut petrece două importante deplasări de triburi în sens cu totul contrar! După părerea noastră, în stadiul actual al cercetărilor, zona de pornire a presupusei migrații Dimini nu poate fi încă precizată și e mai probabil că ea se află chiar în Peninsula Balcanică, așa cum preconizează Milojević și Garašanin.

În schimb este cert — indiferent de unde a pornit migrația Dimini și chiar dacă ea a existat sau nu — că Schachermeyr are dreptate când spune că începând din această epocă se ajunge la influențe reciproce între Asia și Europa și la legături pe care el le numește « dialectice », chiar dacă în acest duet vocea Asiei și a sudului va fi încă multă vreme hotărât mai puternică.

Problemele tratate în celelalte capitole ale cărții asupra căreia ne-am oprit în cursul acestor pagini — probleme expuse firește pe linia aceleiași concepții generale — deși sînt deosebit de interesante, nu mai sînt tot atît de direct legate de țara

¹ Neputînd discuta pe larg în cadrul unei recenzii toate aceste probleme, am socotit util să le reluăm într-un articol mai amplu, intitulat *Observations sur certains problèmes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, care va apărea în *Dacia*, n.s., II, 1958.

noastră și de regiunile imediat vecine, așa încît ne oprim aici¹. Socotesc însă că partea ultimă a sintezei, care tinde să stabilească existența unei comunități etnice străvechi în Mediterana orientală și în regiunile vecine, ar merita să fie discutată de un lingvist competent. Pînă atunci, și indiferent de aceasta, ca și de toate observațiile și completările ce se pot aduce, valoarea ultimei sinteze a profesorului Schachermeyr și în general a contribuțiilor sale în această problemă nu poate fi în nici un fel contestată. Trebuie subliniat de altfel și faptul că lectura cărții este pe cit de antrenantă pe atît de utilă, chiar dacă nu reprezintă decât « un popas de reculegere într-un noian uriaș de fapte adunate prin săpăturile din ultimele decenii ».

Asemenea popasuri sînt nu numai utile, dar și necesare, și de aceea e de dorit să fie cit mai numeroase.

Vladimir Dumitrescu

J. F. S. STONE și L. C. THOMAS, *The Use and Distribution of Fayance in the Ancient East and Prehistoric Europe*, PPS, XXII, 1956, p. 37—84.

Studiul acesta se compune din două părți: prima avînd titlul de mai sus și aparținînd lui J. F. S. Stone, a doua fiind o notă privitoare la rezultatele analizei spectrochimice a faianțelor, de L. C. Thomas.

Pornind de la interesul manifestat pentru cunoașterea originii perlelor de faianță găsite în mare număr pe teritoriul Marii Britanii², J. F. S. Stone subliniază necesitatea unui studiu care să îmbrățișeze problema producției de faianță, de la originile ei în Orientul antic, și apoi a răspîndirii obiectelor de faianță, mai ales a perlelor, în decursul epocii bronzului, în întreaga Europă. Atrăgînd atenția asupra

² Articolul pe care-l recenzăm este într-o anumită măsură reluarea pe scară generală și completarea articolului publicat de același autor în *Archaeologia*, LXXXV, 1936, p. 203—252.

confuziilor ce s-au făcut în privința recunoașterii obiectelor de faianță (ele fiind confundate în publicațiile mai vechi deseori cu sticla, cu materia brută, din care se face sticla și anume frita, uneori pur și simplu numite pastă, alteori considerate ca lucrate din cochilii de scoică etc.), socotește necesar să definească din punct de vedere tehnologic termenii de: faianță, frittă, sticlă și pastă, în înțelesul lor antic. Considerăm interesant să reproducem mai jos definiția faianței: «*faianța* antică este un material compus, constind dintr-un miez și o suprafață sticloasă. Miezul este făcut din granule de cuarț pisate, unite la un loc cu mici cantități de materii alcaline sau calcar sau cu ambele; se prezintă de obicei incolor, avînd uneori reflexe cenușii sau brune din cauza impurităților. Învelișul sticlos constă din sticlă de cuarț cu calcar sau sodiu, care se pisează și se aplică întocmai ca un slip peste miezul gata mulat. Diferitele culori ale faianței se obțin prin folosirea de diferiți compuși ai cuprului, în timpul arderii».

Autorul consideră că originea tehnicii faianței se află undeva în Asia Anterioară, mai precis în nordul Mesopotamiei. Evoluția obiectelor de faianță se poate urmări însă în Egipt, în mod neîntrerupt încă din timpurile predinastice, cînd în cursul perioadei Nagada II tehnica faianței a fost adusă de o populație asiatică. În Mesopotamia, faianța apare pentru prima oară în perioada Tell Halaf și o găsim frecventă în tot mileniul al IV-lea, în nordul Mesopotamiei. Săpături efectuate după cel de-al doilea război mondial au dat la iveală la Brak, în Irak, sute de mii de perle de faianță risipite pe temelia unui templu; de asemenea, din stratul X de la Tepe Gawra (perioada Jemdet Nasr) au fost scoase 25 195 de asemenea mărgelile. O hartă prezentată la p. 42 ilustrează și mai amănunțit răspîndirea obiectelor de faianță în Egipt și Mesopotamia în cursul mileniilor V și IV.

În mileniul al III-lea, harta de la p. 46 ne permite să observăm patru zone de răspîndire, care la rîndul lor pot presupune patru centre de fabricație a faianțelor: 1) nordul Mesopotamiei, 2) Egiptul, 3) Creta și 4) Valea Indusului.

Mileniul al II-lea este cel care atestă considerabila expansiune tehnică a industriei faianței și răspîndirii produselor respective pe întinderi vaste prin schimb și comerț. Egiptul rămîne unul din centrele cele mai importante. În această privință J. F. S. Stone se folosește de bibliografia cea mai recentă pentru a dovedi existența în Egipt a unor centre de producție pe scară mare. Un asemenea «atelier» s-a descoperit la Tell-el-Amarna, unde s-au găsit mii de tipare de lut, «în care mărgelile și amuletele erau turnate în mari cantități pentru consum intern și pentru export, mai ales în timpul dinastiilor XVIII și XIX (1580—1200 î.e.n.)». Pe același plan cu Egiptul se află Creta, în locul căreia, după 1450, vine Micene. Și în Creta s-a descoperit un atelier de faianță, în cartierul comercial din Cnossos. Mai ales din aceste centre, la care se pot adăuga Siria și Libanul, obiectele de faianță se răspîndesc în întreg bazinul Mediteranei și în Europa.

Problema faianțelor în Europa ocupă un loc deosebit (p. 53—61). În ultimii 20 de ani, în urma identificării de către Childe a numeroase mărgelile de faianță trecute mai înainte cu vederea sau confundate cu alte produse, numărul punctelor unde s-au făcut asemenea descoperiri s-a mărit considerabil (vezi harta de la p. 54). J. F. S. Stone consideră ca evidente două drumuri de-a lungul cărora au putut pătrunde obiectele de faianță: calea Dunării, fie pe la gurile ei, fie prin coridorul Vardar-Morava și o cale maritimă, pe Mediterana pînă în sudul Franței, de unde pe valea Ronului și a Garonnei pătrund în întreg occidentul Europei. Autorul constată diferite zone unde se găsesc grupate descoperiri de perle de faianță. Astfel grupul morav în cuprinsul culturii Unéțice,

grupul polon pe Vistula superioară, grupul ungar cuprinzând descoperirile din Banat și de pe Tisa superioară și grupul britanic, căruia i se acordă o atenție specială, fiind cel mai bogat în descoperiri (p. 58—61). Alături de aceste grupuri, harta de la p. 54 este semănată cu numeroase localități și descoperiri izolate, punctul cel mai nordic fiind Fjallerselv, în Iutlanda; sînt menționate și mărgelile de la Almaș, Poiana și Monteoru¹. De adăugat una de la Sălcuța.

În examinarea descoperirilor din Europa, J. F. S. Stone se mulțumește mai ales să enumere diferitele grupuri de descoperiri și în unele cazuri să determine diverse drumuri de legătură și răspîndire. Astfel la p. 56 se emite ipoteza unui drum comercial între aria culturilor Unetice și Wessex pe valea Dunării și a Rinului, a unor relații pe care autorul le numește comerciale, între Europa centrală și cea apuseană. Aceste relații ar fi fost în floare în a doua jumătate a bronzului timpuriu (Reinecke A₂), cum s-a stabilit pe baza unei mărgeli găsite în depozitul de la Arbon (Elveția). Pe de altă parte, însă, la p. 61, Stone observă că, exceptînd exemplarul în formă de stea de la Arbon, nici una din perlele sferice sau în formă de stea din Marea Britanie nu se regăsesc în Europa centrală și în Ungaria. În schimb se întîlnesc pretutindeni perlele segmentate, lucru care face pe autor să formuleze ipoteza a ceea ce numește el două expediții comerciale contemporane, dar independente.

Autorul nu face alte încercări de a stabili relații între descoperirile de perle de faianță și cronologia relativă a bronzului central-european. Datări mai precise ale faianțelor sînt prezentate atunci cînd autorul se ocupă cu descoperirile din bazinul Medi-

teranei, unde asociațiile cu materiale micieniene sau minoice sînt destul de frecvente.

În continuare (p. 62—78) se publică o notă asupra analizei spectrochimice a faianței de L. C. Thomas. Aceste analize au fost făcute în urma rezultatelor destul de satisfăcătoare obținute prin analiza spectrală asupra sticlei făcută de Ritchie și Farusworth pușin înaintea războiului. Cu ajutorul analizei spectrale se urmărește obținerea de noi date care să completeze concluziile obținute pe baza celorlalte metode asupra obiectelor de faianță, sau să le înlocuiască acolo unde aceste metode nu pot da rezultate, de ex. asupra materialelor aparent similare și atipice.

L. C. Thomas arată limitele acestei metode. Rezultate sigure se obțin numai în analiza calitativă; cea cantitativă, foarte importantă pentru noi, lasă de dorit în privința exactității rezultatelor. În afară de limitele impuse de mijloacele tehnice, mai pot proveni erori din: a) neomogenitate în compoziția unei perle luată în parte, b) variație în compoziție, între diferite perle produse de același cuptor, c) nesiguranța dacă perle provenind din diferite cuptoare și care s-au amestecat apoi în timpul folosirii, nu s-au contaminat reciproc prin diverse reacții chimice, transmițîndu-și între ele din elementele componente. Toate aceste erori pot fi atenuate numai la o analiză pe scară mare, cînd rezultatele pot fi examinate statistic, dar acest lucru este deocamdată imposibil, deoarece, pentru a fi analizate spectral, obiectele de faianță se distrug, fiind pisate în prealabil. L. C. Thomas conchide prin urmare că analiza spectrochimică nu poate da rezultate decisive asupra datei și originii unui anumit obiect de faianță și că metoda trebuie limitată exclusiv la acele cazuri unde prezența sau absența vreunui element este concludentă. De aici rezultă că numai evidența arheologică și tipologia pot constitui un ghid sigur pentru studiul acestor obiecte, mai ales cînd sînt găsite în număr mic și nu pot fi studiate statistic.

¹ Stone face o greșeală geografică cînd așază Monteoru pe Prut, unde, la fel ca și la Poiana, «on the river Sireth nearby», se găsesc perle de import egeean, după autor, aduse pe Marea Neagră. (p. 51, 53, 84).

Primul merit al acestei lucrări este evident acela de a fi cuprins într-o formă sintetică problema faianțelor preistorice, a căror importanță nu era suficient exploatarea de mulți cercetători. Lucrarea era cu atât mai necesară cu cât în ultimii ani începuse să se recurgă totuși la unele descoperiri de faianță pentru datarea contextului arheologic respectiv, lipsind însă un studiu general care să prezinte problema cu posibilitățile și limitele ei. Lucrarea lui Stone deschide drum mai ales pentru discuția și studiul următoarelor două probleme: în primul rând, cronologia perlelor de faianță și interdependența acesteia cu cronologia relativă a bronzului european și, în al doilea rând, relațiile de schimb intertribale și expedițiile comerciale din Orient în Europa în epoca bronzului.

J. F. S. Stone nu acordă o atenție specială primei probleme, desigur din cauza numărului mare de aspecte regionale și de ipoteze mai mult sau mai puțin rezolvabile, care ar fi depășit cadrul sintetic al lucrării. Noi ne vom mulțumi să prezentăm câteva din aspectele în legătură cu epoca bronzului din țara noastră.

Perlele de faianță, fiind obiecte mici a căror circulație se întinde pe milenii, au o evoluție tipologică restrânsă, se pretează greu la o datare strânsă. Putem deosebi în multe cazuri tipuri egeice din mijlocul mileniului II sau cele produse în Egipt între 1500—1200, deși în cazul perlelor segmentate, cele mai frecvente, nici aceste date nu oferă o siguranță absolută. Totuși mărgelile de faianță au fost în ultimii ani folosite de unii cercetători pentru a servi la datare. Astfel, cercetătorul ceh Tibelka încearcă, pe baza unor asemenea perle descoperite într-o așezare de tip Veterov, analoge cu perle din mormintele-cutii (Schachtgräber) de la Micene, să stabilească sfârșitul culturii Unětice, înainte de începutul secolului al XIV-lea¹. Observăm însă că mărgelile din Cehoslovacia cu excepția a două exem-

plare neclare, sint toate de tipul segmentat. Pe de altă parte, ele se găsesc și într-un mormint de la Marefeg considerat de Tibelka ca aparținând începutului culturii Unětice.

În ce privește perlele de faianță din «Ungaria», tipul în formă de stea cu patru colțuri, găsit la Vătaia și Keménytető și care nu apare în cadrul culturii cimpurilor de urne deci în a doua jumătate a bronzului mijlociu², nu reprezintă aceeași fază cu perlele de la Szoreg, Oszentiván și Desk, unde acest tip se găsește la un loc cu perlele segmentate. Milojević, pe baza unei analogii cu Hagias-Mamas, plasează aceste perle, în jurul lui 1800; deci, după același autor, la începutul primei faze a culturii Pecica³.

De asemenea trebuie amintit că mărgelile de faianță se întâlnesc frecvent în cimitirele de la Monteoru și mai ales în cimitirul nr. 4 care este contemporan cu cimitirul de la Poiana, aparținând unei faze de trecere de la faza I la faza II a culturii Monteoru⁴. Toate cele șase cimitire de la Monteoru se încadrează în fazele I și II, deci în a doua jumătate a perioadei de dezvoltare a acestei culturi. Deși perlele de la Monteoru nu au fost încă studiate, este evident că ele trebuie să stea în legătură cu a doua fază a importului

¹ V. C. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 283, nota 2; *The Orient and Europe*, AJA, XLIV, 1939, p. 20; *The Dawn of the European Civilization*, ed. V. Londra, 1952, p. 334, unde socotește că perlele din Ungaria, ca și cele din Anglia, nu pot constitui un *terminus post quem* precis pentru bronzul timpuriu european.

² Vl. Milojević, *Zur Frage der Chronologie der früheren und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, in *Actes de la III-ème session du Congrès international des sciences pré-et protohistoriques*, Zürich, 1950.

³ I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. BerRGK, 1933, p. 98; idem, SCIV, II, 1, 1951, p. 165; IV, 1—2, 1953, p. 78; Ec. Dunăreanu-Vulpe, *La nécropole de l'âge du bronze de Poiana, in Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 162.

¹ K. Tibelka, PA XLIV, 1953, p. 237.

european de faianță și anume cu piesele din a doua jumătate a bronzului mijlociu.

În ce privește a doua problemă, a răspîndirii faianțelor în relațiile de schimb între Europa și Orient, autorul vorbește de expediții comerciale în stil mare, dar nu arată modul în care aceste expediții puteau avea loc. S-a formulat părerea, mai ales în timpul din urmă, că negustorii din statele civilizate nu puteau să pătrundă prea adînc în regiunile « barbare » din cauza nesigurăței drumurilor și de aici s-a tras concluzia că obiectele de import se puteau răspîndi numai pe calea schimburilor intertribale. J. F. S. Stone vorbește de expediții comerciale, de drumuri comerciale și lasă să se înțeleagă tot ce rezultă din asemenea termeni. Totuși pînă la ce punct și în ce măsură negustorii din Orient puteau pătrunde în Europa centrală, este greu de precizat pe baza datelor arheologice pe care le avem la îndemînă¹.

Descoperirea perlelor de faianță grupate pe anumite regiuni nu ne poate spune prea mult, deoarece zonele mai puțin cercetate pe tot cuprinsul Europei sînt încă numeroase și nu este exclus ca răspîndirea lor să fi fost mai uniformă. În ce privește țările mediteraneene sau atlantice, rolul direct al comerțului minoic, egeic și mai apoi fenician este de netăgăduit.

În privința perlelor din Marea Britanie, analiza spectrală aduce o dată interesantă, și anume prezența uneori în cantități mari a cositorului; dar la perlele din Egipt și Egeea, de unde se bănuiește că provin acelea din Marea Britanie, cositorul lipsește. Se știe că acest metal făcea parte dintre produsele esențiale ce erau căutate în insulele britanice și se pune întrebarea dacă nu exista cumva un centru de producție local al perlelor de faianță. L. C. Thomas atrage atenția însă asupra cîtorva exemplare care se abat de la această constatare și problema rămîne astfel deschisă, fără

a putea fi rezolvată cîtă vreme se mențin deficiențele în metodele tehnice de cercetare. Pînă la noi date, este dificil de crezut că o tehnică cu procedee complicate ca aceea a faianței să fi putut migra în regiuni atât de înapoiate.

Mai rămîne de văzut ce funcție puteau avea perlele de faianță. În afară de folosirea lor ca obiecte de podoabă este probabil să fi avut și un rol monetar, așa cum aveau toate obiectele de utilitate mai deosebită la popoarele primitive. În această privință, descoperirea de 6000 mărgele într-o singură urnă la cimitirul de incinerăție de la Hal Tarxien (Malta) este semnificativă².

După cum reiese din cele de mai sus, toate discuțiile puse de problema faianțelor se izbesc în mod inevitabil de același impas: insuficiența metodelor arheologice clasice de a stabili caracteristici diferitelor exemplare, în mod amănunțit. Pe de altă parte, metoda analizei spectrale, în stadiul de față, după părerea noastră, nu ajută mult; este necesară o nouă metodă tehnică sau perfecționarea celei existente, prin care obiectul analizat să nu fie distrus. Această metodă va trebui să descopere deosebirile structurale care trebuie neapărat să existe între produsele diferitelor centre de producție și ale diferitelor epoci; numai atunci întreaga problemă a faianțelor va cîștiga importanța capitală pe care lucrarea de față are meritul de a o întrevedea.

În anexă J. F. S. Stone dă o listă a descoperirilor de faianță din Europa și Marea Britanie, cuprinzînd o descriere sumară, însoțită de date bibliografice atunci cînd acestea există, iar cînd nu există cu precizarea locului unde obiectul se află în momentul de față. Ar fi fost util ca această listă să fi fost însoțită de ilustrații, pentru a ușura studiul tipologic. De asemenea, nu ar fi fost de prisos o listă, însoțită de ilustrații, a descoperirilor

¹ Ernest Wahle în Ebert, RL, s.v. *Handel* (partea I).

² În articolul recenzat, p. 57 și anexa p. 81.

din Orient, precis datate, care să servească arheologilor ce se ocupă de problemele epocii bronzului european. Acest lucru va trebui făcut în viitor.

Alexandru Vulpe

HANS KRAHE, *Die Indogermanisierung Griechenlands und Italiens*. Zwei Vorträge. Heidelberg, 1949, Carl Winter Universitätsverlag, 59 p., in 8°.

Cele două conferințe ale cunoscutului comparatist german Hans Krahe, profesor la universitatea din Tübingen, prezintă stadiul la care au ajuns cunoștințele actuale și opiniile autorului cu privire la «indoeuropenizarea» Greciei și Italiei, acel important fenomen lingvistic și cultural provocat de pătrunderea triburilor de limbă și cultură indoeuropeană în țările culturii clasice de mai târziu și înlocuirea (absorbirea, asimilarea) limbilor și civilizațiilor precedente în aceste teritorii prin limbile greacă, resp. italice (latină etc.), în cursul mileniilor II—I î.e.n. Într-o expunere condensată pe câteva zeci de pagini, conferențiarul caută să dea o orientare în vastele probleme istorice ale Greciei, Italiei și Europei centrale din vremurile străvechi. Bazate în primul rând pe propriile studii și teorii «illyrizante», elaborate în curs de peste două decenii (bibliografia sumară citată este compusă în majoritate din lucrări proprii cu privire la illyri), cele două conferințe reflectă în chip firesc, cu puține restricții, vederile mai vechi ale autorului, avînd ca atare o pregnantă notă personală și chiar unilaterală, cu care nu toată lumea poate fi întru totul de acord; nedumeririle și îndoielile stîrnite de aceste teorii și ipoteze se cer a fi relevate și elucidate măcar sumar, cît permite cadrul unei recenzii.

Prima conferință expune «indogermanizarea Greciei» (p. 7—30). E știut că Peninsula Balcanică și tot spațiul mediteranean erau locuite din imemorabile vremuri

de populații neindoeuropene, indoeuropenizate treptat prin imigrații de triburi de această limbă. Termenul «indoeuropean» (indogermanisch) are o accepțiune aproape exclusiv lingvistică, prea puțin etnică ori culturală (totuși autorul întrebunțează uneori expresii ca «sînge indogerman», p. 19, alături de «indogermanischer Geist», p. 20 și «indogermanische Denkweise», p. 24 etc., fără a da precizii). În Grecia au locuit populații cu totul străine de grecii indoeuropeni, imigrați în valuri succesive spre sud și diferențiați dialectal. Despre ultimul «val migratoriu», cel doric-nordvestgrecesc, se știe că a lăsat și unele ecouri istorice în legendele și tradiția despre Heraclizii doriene; aici introduce autorul factorul său etnic-lingvistic ce revine ca un leitmotiv în cursul expunerii: *illyrii*; «după actuala situație a cercetărilor folosim termenul mai potrivit de migrație illyrică» (p. 10), în valul de populație dorică, «aducînd cel mai tînăr și ultimul strat de limbă și sînge [?] grecesc în Hellada...» e teza «illyrică», degenerată în «panillyrism» (Pokorny, Krahe ș.a.), care s-au dovedit a fi foarte șubred ipoteze, cu minime șanse de a fi verificate; căci cum s-a arătat¹, e foarte greu de admis că illyrii ar fi avut un amestec în procesul migrațiilor ellenice, fiind vorba peste tot de o falsă accepțiune ce s-a dat termenului «illyric». Tot atît de puțin verosimilă este ipoteza, adoptată de H.K., ce atribuie illyrilor cultura lusaciană (Lausitzer Kultur), din care s-a dezvoltat vasta cultură a cimpurilor de urne, și care ar fi fost purtată de un pretins dinamism expansionist al «cuceritorilor illyri», comparați de H.K. cu celții în epoca La Tène și cu germanii

¹ Vezi *Studii illirice*, I, în *Studii și cercetări lingvistice*, VIII, 1957, p. 27—40, cu documentarea mai amplă, despre toate aspectele problemei illyrice în vremurile străvechi, ca și despre onomastica illyrică.